

ÇANDA SERÎGIRÊDANA JINAN DI FOLKLORA KURDAN DE

Dr. Tekin ÇİFÇİ

Artuklu-Mardin/Turkiya

PUXTE:

Dema ku em behsa folklora kurdan dikin rola jina kurd a di veguheştina çanda kurdan de tê rojevê. Lewre, tê zanîn ku ji amadekirina xwarin û xurekan heta cil û bergan ta mamik, çîrok, kilam û çîrvanokan hemû çand bi dest û devê jinan ji nîfşekî vediguheze ser nîfşekî din. Yek ji taybetiya folklora kurdan û remza jinên kurd cureyên sergirêdana wan, angî poşîya û xêliya wan e. Jinên kurd ji temenê xwe yê piçûk û pê ve dest bi nixûmandina pora xwe dikin. Ev yek, ji aliyê ol û baweriyê ve wekî bicihanîna pêwîstiyekê ye. Ji aliyê din ve wekî amûreke xemla jinan bûye beşek ji jiyana rojane. Li her devera welatê me jin bi teşe û amûrên cuda serê xwe girêdidin. Amûrên girêdanê û navlêkirina wan li gorî herêman diguhere. Wek mînak, li herêma Mêrdînê jin çarikên sipî û dirêj didin sere xwe û bi hibriyan dora sere xwe girêdidin. Li herêma Rihayê jin, kumekî ji rengê qedîfeyê didin sere xwe û kitaneke xemrî (purple-mor) davêjin ser serê xwe. Li herêma Serhedê jin kitaneke spî ku dora wê bi morî û mircanan hatiye neqîşandin didin serê xwe. Jinên navsal û bawermend çarik û kitanên xwe naxemilînin û qet rê nadin ku pora wan ji der ve xûya bike. Ev xebat, li ser amûr, cure û rêbazên serîgirêdana jinên herêma Semsûrê angî kevneşopîya kofî/çît û kulikê jinan hûr dibe.

Bajar, ji aliyê başûr û başûrrojhat ve bi bendava Atatürkê hatiye pêçan. Li bakurê Semsûrê jî çiyayên bilind û asê rêz dibin. Ev teşeya erdnîgariyê bi awayekî xwezayî bûye sedema parastina çanda qedîm ya Kurdan. Yek ji nimûneya vê çandê serîgirêdan angî xêliya jinên kurd e. Li herêmê wekî “kofî” angî çît û kulik” tê navlêkirin. Di girêdana kofiyê de berê li gorî mezînbûna serî pirtiyên qedîfe angî empîrme “kum” tê dirûtin. Piştî dîsa bi pirtiyên rengîn ên bermayî “şidika binstû” tê amadekirin. Pirtî, du-sê caran li ser tê dutakirin û dirûtin. Jin, kum didin serê xwe û dirêjahiya şidikê dipîvin. Şidik di rasta her du guhan de bi kum ve tê dirûtin. Dema ku kum didin serê xwe şidikê jî di bin çena xwe re derbas dikin. Bi vî rengî kum li ser serê jinan sabît disekine. Di rêza sêyemîn de girêdana “çît”ê heye. Çît, piranî ji pirtiyê herîr û sirmeyê tê çêkirin. Etar angî bazirgan çîtan ji aliyê Rihayê (Urfa), Îranê an Helebê dikirin û tînin herêmê. Çît, li dora kum tê gerandin û li pêşîya serî wekî girêkekê tê girêdan. Bi vî awayî wekî qalibekî sabît dimîne. Piştî girêdana çîtê dora kitan angî çarika spî ye. Kitanê ji gûçikên (qunc/goşe) wê çep û rast duta dikin û davêjin ser çîtê. Herdu gûçikên dirêj li ser singa xwe digihînin hev û girêdidin. Ji bo ku kitan ji ser çît û kulik neşemite bi nîkeke zivîn angî zêrîn tê girtin. Herî dawî dora xeml û xişrên dora kofiyê ye. Qorek pîlik/pelikên ji zêr an zîv bi pêşîya kofiyê ve tê daliqandin. Berî ku gelê herêmê bi amûrên teknolojiyê û perwerdehiyê re hevnas bibin, cara pêşî di serdema derbasbûna ji zaroktiyê û ber bi keçikbûnê de jinên kurd kofî girêdidan. Di vê demê de çarika ser kofiyê rengîn e û bi morî û mircanan tê xemilandin. Dema ku jin dizewice, tenê çarika

spî davêje ser kofiyê lê xişrên dora kofiyê zêde dibin. Dema ku jin pîr dibe, kofî sade dibe û xişr ji holê radibin.

Wekî encam hate dîtin ku sergîrêdana/serpoşa jinan li gorî serdemên jîyanê, mezheb û eşîran teşe û reng diguherîne. Di salên dawî de keçik û jinên ciwan nema kofiyê didin serê xwe. Li herêmê kêma jinên pîr û navsal vê çandê didomînin. Berê ku ev ji holê rabe divê xebatên tomarkirinê û lêkolînên li ser vê çandê bêne zêdekirin.

Peyvên Sereke: *Folklorê Kurdan, Semsûr (Adiyaman), Cil û bergên Jinan, Kofî*

Despêk:

Nivîskarê navdar Yaşar Kemal, ku bi selê xwe ji malbateke kurd e, di pirtûka xwe bi navê Nuhun Gemisi (Keştiya Nuh) de behsa kofiyên jinên Kurd dike û dibêje "Ji serpoşa ku didin serê xwe re "kofî" dibêjin. Pirtiyên rengîn ên hewrişimî pêçane li dora kofiyê. Rengên baldar û dilbijok." (Kemal, 2004).

Dema ku em behsa çanda folklorê civakê bikin, di serî de çanda devkî, kevneşopî, xwarin libas û serpoş tê hişê mirov. Di erdnîgariya Kurdistanê de kurd, bi gelek cûreyên cil û bergan, serpoşan balê dikişînin. Xeml û xişrên jinan jî her dem bûne remza xweşikî, statû û desthilatiyê (Kaya, 2021). Ji ber ku ji serdemên Antîk heta niha bi sedan şaristaniyan li herêma Kurdistanê desthilatiya xwe li dar xistine û her yekê ji wan çanda xwe li ser çanda şaristaniya berî xwe zêde kirine.

Tê zanîn ku di çanda kurdan de gelek cûreyên sergîrêdana jinan hene. Mijara vê danezanê çanda sergîrêdana jinên kurd e. Bi taybetî, em dê li ser kofiya jinan hûr bibin. Lewra kofî xemleke netewî ya kurdan e. Ji aliyekî ve xeml û xweşikiya jinan diyar dike ji aliyê din ve jî berdevkiya çanda kurdan dike. Di kofiyê de remzên kurdî xûya dikin. Ji ber ku jinên Kurd, heta nîveka sedsala 20an jiyana xwe piranî li gûndewaran derbas kirine, wekî gelek kevneşopiyên din kevneşopiya kofiyê- bi devoka Semsûrê çît û kulik- heta îro li ser piya maye. Jinên Kurd, di jiyana xwe ya rojane de, di şahiyên wekî hinne, dawet, nîşan û cejnan de kofiyên xwe didin serê xwe, dora wê dixemilînin. Bi vî rengî hem ji kevneşopiya xwe didomînin hem jî bala her kesê xerîb bi hêsanî dikişînin (Kültür ve Turizm Bakanlığı 2022). Lê mixabin ji ber sedemên cûda roj bi çanda kofîgîrêdanê wekî berfa li ber rojê dihele.

Dîroka çanda kofiyê:

Semsûr, hem ji aliyê çanda devkî hem jî ji aliyê çanda libas û sergîrêdana jinan ve xwediyê cihêkî xwemalî ye. Di vê çanda sergîrêdana jinan de şopên hezarsalan, gel û baweriyên cûda hene. Em ji bermahiyên dîrokî fahm dikin ku li herêma Semsûrê, ji serdema Paleolîtîk heta niha gelek şaristanî bi cih û war bûne (Halaçoğlu, 1988). Her gelê ku li ser vê xakê bi cih û war bûye, şaristaniya xwe li ser şaristaniya berî xwe ava kiriye. Ji ol û baweriyên bigre heta bi rê û rêgezên jîyanê; ji çandiniyê bigre heta bi pergala sazîkirina rêvebiriyê di hemû qadên jîyanê de pêşketinên nû li yên berê zêde kirine. Li Semsûrê, li deverên cihê gelek bermahiyên piştî serdema Paleolîtîk jî heta îro li ser piya mane. Lêkolînên ku li Şikefta Palaniyê, Heyderan û Xerabeyên Pîrînê hatine kirin diyar dikin ku dîroka vî bajarî digihêje 40 hezar sal beriya zayîna Hz. Îsa. Li şûnwarê Şehremûsê a navçeya Semsatê bermahiyên serdema Paleolîtîk (BZ. 7000) heta serdema Tûncê hatine dîtin. Herweha li gundê Encûzê (Bi Tirkî: Eskitaş) li ser kêlên goristanên kevin xetên Hîtîtiyan hatine dîtin (Adiyaman Valiliği 2022). Piştî Hîtîtiyan bi dorê Hurrî,

Mîtannî, Kummuh, Asûr, Pers, Komagene, Roma, Bîzansî, Selçûqî û Osmaniyan jî li herêmê desthilatiya xwe li dar xistine (Toprak, 2018). Peykerên li serê çiyayê Nemrûdê, Keleha Kolikê, stûnên li derdora Bêhisniyê hîn li dar in. Ji ber vê yekê, bi hêsanî em dikarin bêjin ku Semsûr xwediye dîrok û çandeke gelekî dewlemend û kevnare ye. Ev demlemendiya dîrokî xwe di çanda cil û bergên jinan de jî dide der. Bi taybetî jî di kofiyê jinan de. Hin lêkolînerên tirk, dixwazin çanda kofiyê bi baweriya şamanîzmê ve girêdin û ji pesendkirina vê yekê jî hin teswîrên serdema padîşahê Osmaniyan Siltan Silêman nîşan didin (Ağırmatlı & Begiç 2021). Lê belê dema ku em li peykerên li serê Çiyayê Nemrûdê dinihêrin, em dibînin ku di serê peykerê xwedavendê Kommageniyan Fortuna de serpoşeke wekî kofiyên îro heye (Kültür ve Turizm Bakanlığı 2022).

Fortuna (Xwedavwenda Siûdê)

Wekî serpoşekê çanda kofiyê ne tenê li herêma Semsûrê, li bajarên bakur yê wekî Sêwaz, Erzirom, Erzincan, Dêrsim, Mûş, Agirî, Bîlîs û Hekariyê jî bi awayên cuda hebûna xwe didomîne. Wek mînak, li gûndewarên bajarê Meletiyê, jin "kulik" didin serê xwe. Kulik, ji kulavê hirî tê çêkirin û bi şidikekê bi stû ve tê girêdan. Tasikeke zivîn an ji sifir didin ser kulik bi xîrên cuda tê xemilandin. Qoleke ji zêrên piçûk pêşiya kulik dixemilîne (Özus, Erden & Tufan 2014).

Cil û ber û kofiyên jinên Kurd, ji berê heta niha bala lêkolîner û gerokên biyanî jî kişandiye. Gerok û folklornasê Brîtanî Lucy M.J. Garnett (1849-1934), di berhema xwe ya bi navê *"The Women of Turkey and Their Folk-lore/Kurdish Women"* ku di sala 1891an de weşandiye de behsa jinên kurd dike û dibêje ku *"Li serê wan*

koloseke/kofiyeye giran heye. Dişibe taca serê Serkeşeyan (Psikopos). Li ser wî kolosî şalên rengîn ên hewrişîmî hene. Kofî, tevî van serpoşan bi qasî 2 fitan (61 cm) dirêj dibe. Guçikên (Kûnc/goşe) wan kofiyên heta erdê dirêj dibin. Hin ji van kofiyên bi sirmeyên rengzêrîn, pereyên kevin, pîlik û moriyan hatiye xemilandin. Ev kofî xemla jinên kurd e. Digel ku bikaranîna wê ne hêsan e jî hin ji wan bi şevê jî kofiyê xwe ji serê xwe danaxin. Guliyên pora wan li her du aliyên xwe berdide xwarê." (Bayrak, 2002). Serbazê Brîtanî E.W. Charles Noel, di berhema xwe ya bi navê "Diary of Major Noel on Special Duty in Kurdistan (1919)" de behsa eşîrên herêma Semsûrê dike û dibêje ku "Jinên ku ji mezheba sûnniyan e kum didin serê xwe û çîta sipî davêjin ser kum." (Noel, 2014).

Digel ku teqez naye zanîn bê ka di kîjan serdema jiyânê de kofî tê girêdan, li gorî lêkolînên ku me li gundewarên Semsûrê kirine û agahiyên ku me ji jêderên zindî wergirtine kofî di derbasbûna zaroktiyê ta heyama xortaniyê de wekî diyardeyekê tê pêkanîn (Adıyaman'da kofî kültürü kayboluyor 2020). Li hin herêman di dema xelatkirin ango dawetê de kofî bi rê û rismekê tê girêdan. Ji ber ku kurd wekî eşîran bi rêxistin bûne, her eşîrekê jî li gorî xwe rêbazeke lixwekirina kincan (libasan) û serpoşan a xwemalî diyar kiriye û li gorî wê kevneşopiyê jiyana xwe saz kirine. Ev kevneşopî nasnameya jinan a civakî jî diyar dike. Wek mînak, jinên ji eşîra Kawîyan piştî ku çît û kulik didin serê xwe kitanekê spî (gewr) û dirêj davêjin ser kofiyê. Jinên ji eşîra Îzoliyan berê kum didin serê xwe, piştî kitanê spî davêjin serê xwe û piştî çîta zivîn li dora kitanê dipêçin (Kaygusuz, 2017). Li gorî lêkolîner û nivîskar Turan, jinan berê kêman kofiya serê xwe bi temamî davêtin. Ew jî ji ber sedemên tendirûstiyê bû. Lewra kum ji kulavan dihate çêkirin û tevî çît û xîrên din gelekî giran dibû. Ew yek jî dibû sedema serêşê (Kofî Bir kadın Aksesuar Giysisi ve Parçasıdır 2016). Lê mixabin, têkilî pêşketinê şaristanî û nûjenbûnê roj bi roj çanda eşîrtiyê qels dibe û nîfşên nû êdî kofiyê nadin serê xwe. Û herweha gelek jinên navsal jî (piranî ji ber sedemên tendirûstiyê) dev ji kofiyê berdidin û tenê kitanê spî didin serê xwe. Jinên nûcivan ji dêvîla kofiyê tenê kitanê an şarpeyê didin serê xwe.

Amadekirina Kofiyê

Jin, bi alîkariya kofiya xwe hin peyamên bêdeng didin kesên hemberî xwe û civakê. Ji ber vê yekê amadekirina kofiyê karekî nazenîn e û baldariyê dixwaze. Şaşitiyeke piçûk dibe ku bibe sedema pirsgrêkên mezin. Lewra her kîtekiya kofiyê xwediyê wateyeke kûr e. Wek mînak, heger jinekê çîta xwe li ser kitanê girêdabe ew tê wê wateyê ku ev jin ji herêma deşta Semsûrê ye û endama eşîreke Heneffî ye (Sever, 2021). Herweha peydekirina têkberên kofiyê jî gelekî dijwar e. Hin perçeyên kofiyê ji welatên gelekî dûr û nîrxêke biha têne temînkirin. Hin ji wan di encama xebatên gelek rojan de derdikevin holê. Lewra, serpoşa ku bi navê kofî an çît û kulikê tê penasekirin, kompleksêke û ji tar (elb/fes), kum/kulik, şidika binstû, çît (serpoşa hewrişîmî), kitan, nîk û xîrên ku kofiyê dixemilîne pêk tê. Ji ber vê yekê divê em bi kurtî danasîna van têkberan bikin. Lê bo ku em zanibin bê em behsa çî dikin divê em bala xwe bidin vê wêneya li jêr.

Kitan

Çît

Şidika

(Ela Hemî Elî/Elif Pulat-SEMSÛR)

Tar (Elb/Fes):

Di amadekirina kofiyê de li gorî demê hin guhertoyên piçûk têne dîtin. Berê hîmê kofiyê "elbik" ango tar bû. Tar, ji depekî tenik ê wekî tara bêjîngan dihate amadekirin. Berê qalibê serî dihate girtin da ku tar/elb li ser serî rûne. Dep, di avê de dihatê nermkirin an jî bi destê necaran her du aliyê depê wekî xelekekê bi hev ve dihatê danîn. Bi vî rengî tar/elba serî dihate amadekirin. Piştê, aliyê ser ê tarê jî bi perçeyek depê ê gilover dihate nixamtin. Elb, ji aliyê hundir û derve ve bi pirtiyê qedîfe dihatê nixûmandin. Rengê pirtî li gorî daxwaza jinan diguheriya lê piranî rengên zer û zivîn dihate bikaranîn.

Tar bê xeml

Tara bi pirtî pêçandî

Li herêma Semsûrê di demên dawî de ji dêvîla tar/elbê qarton (kaxiz) dihate bikaranîn. Îro jî ne tar ne jî qarton (qaxiz) tê bikaranîn. Îro, ji dêvîla tar û qartonî kum tê bikaranîn.

Kum: Ji aliyê teşe ve hinekî dişibe kumên misilmanan û cihûyan. Lê belê kumê jinan hem ji aliyê mezinbûn, hem jî ji aliyê pirtî ve hinekî din cûda ye. Kum, ji pirtiyên pemboyî, empîrme û hwd. tê amadekirin. Ji bo ku xweşik xûya bike, ji pirtiyên rengîn perçe wekî sêgoşe têne birîn, Piştî hemû perçeyan li gorî lihevhatina wan didin rex hev û din û teşeyê kum diyar dikan. Hemû perçeyan bi hev û din ve didûrin. Pirtî, teşeyê kilorê (gilover) digre. Li gorî mezinbûna serî mezinbûna kum diyar dikan. Heger pir firek û mezin be, hinekî jê dikan Dêrdora kum duta dikan û li ser hev dicivînin. Mebest ew e ku devê kum ber bi hev were û teng bibe. Lastîkê bi kar nayînin. Lewre dibe ku lastîk serê jinê biêşîne. Heger pêwîstî an daxwaz hebe pirtiyekî rengîn û xweşik jî bi nîveka kum ve pîne dikan. Di vir de mebest dîtbarî ye.

Şidika Binstû: Piştî ku kum hate amadekirin, dora amadekirina şidika binstû ye. Du fonksiyonên (erk/peywir) sereke yên şidika binstû hene. Yek sabîtgirtina kum a li ser serî ye, a din jî xeml ango dîtbarî ye. Şidika bin dîsa bi pirtiyên rengîn ên bermayî ên herî xweşik tê amadekirin. Ji perçeyê herî xweşik û rengîn yê pirtiyê bermayî, şidikeke bi qasî du-sê santîman (cm) firek û kêm zêde du bihostan dirêj tê birrîn. Şidik, li gorî tercîhê/daxwazê û pêwîstiyê du-sê caran li ser hev tê dutakirin û dirûtin. Jin, kumê ku berê amadekirine didin serê xwe şidikê jî di bin çena xwe re derbas dikan û bi vî rengî dirêjahiya şidikê dipîvin. Ê zêde dibirin. Piştî, şidik di rasta her du guhan de bi kum ve tê dirûtin. Di vir de divê jin zêdetir baldar bin. Ji ber du sedeman: Yek, heger şidik bi devereke şaş ve bê dirûtin dê hevsengiya kum xera bibe. Dido, heger kin be dê stûyê jinan biêşîne; dirêj be dê sist bimîne û nahêle ku koff li ser serê jinê bisekine. Bi vî rengî kum bi alîkariya şidika binstû li ser serê jinan sabît disekine (Yolun, 2022).

Çît (Serpoşa Hewrîşîmî):

Çît, pirtiyêke hewrîşîmî ye. Jinên herêmê, di demên berê de di tevnan de bixwe çîten xwe hûnane. Lê belê ji ber ku peydekirina hewrîşîm gelekî zehmet bûye çît ji pembo û hiriyê hatine hûnandin. Piştî ku bazirganî -bi taybetî jî qaçaxiya titûnê û çayê- li herêmê pêş ketiye, têkilî bi herêmên din re hatiye danîn û çît ji herêmên wekî Riha, Diyarbekir û Helebê hatine anîn. Bi gumaneke mezin, çît ji herêmên Asyaya Navîn û Asyaya Dûr hatiye welatên Îran û Suriyeyê û ji wir jî hatiye nav Kurdên Tirkîyeyê.

Ji aliyê teşe û mezinbûnê ve çîten ku li herêma Semsûrê têne bikaranîn hemû kê-m-zêde bi qasî hev in. Berê çîtan bi qasî metroyekê ye û dirêjahiya wan jî nêzikî du metroyan e. Her çar aliyên çîtan bi gulikan hatine xemilandin. Ji aliyê pirtiyê ve sê cureyên çîtan derdikevin pêş: Çîten herî hêja, temendirêj, xweşik û bi nîrx ji hewrîşîm têne çêkirin. Hewrîşîm piraniya wê bi rengê sirme (zêrîn) e lê di nav de xetên reş jî hene. Bi vî rengî reş û zer xweş li hev tînin. Dema ku ji dûr ve tê xuyakirin dibiriqe/diperije. Cureyê duyemîn ji pembo tê çêkirin û vê carê xetên reş li ser rengê spî/gewr bi cih dibin. Dora vî cureyê bi gulikên spî hatiye xemilandin. Li gorî çîten sirme gelekî sivik in. Cureya herî dawî de sentetîk û pembo bi hev re hatine bikaranîn û tenê spî/gewr e. Ji hemû cureyan siviktir e. Jinên herî xizan, yê zêde oldar û yê pîr ku êdî nikarin giraniyê li ser serê xwe bihêlin vî cureyî bi kar tînin.

Kitan:

Kitan ango çarîk, serpoşa dawî ya kofiyê ye. Berê ji hiriyê jî dihate hûnandin lê yên sedsala dawî hema bêje hemû pemboyî ne. Mezinbûna kitanan bi qasî 1,5-2 metroyan e. Gelekî sivik in. Berê wan û dirêjahiya wan nêzikî hev e. Rengê wan li gorî rewşa aborî, jiyana rojane, eşîr û mezheban diguhere. Keçîk di demên civantiyê de kitanên rengîn davêjin ser kofiya xwe. Piştî ku zewicîn piranî kitanên spî bi kar tînin. Jinên ku li gundan dijîn û karên çandiniyê û sewalxwedîkirinê re mijûl dibin, di nav malê de kitanên rengtarî bi kar tînin. Di şîn, pîrozbahî, dawet û mêvandariyan de kitana xwe ya spî bi kar tînin. Jinên ku girêdayî mezheba Elewîtiyê ne, kitanên rengîn û yên spî jî bi kar tînin. Lê jinên girêdayî mezheba Henefîtiyê bêtir yên spî bi kar tînin. Kitanên jinên nûciwan dora wan bi morî û mircananên rengîn nexişandî ne lê jinên navsere kitanên sade bi kar tînin. Di pîrozbahiyên netewî (wekî Newrozê) kitanên ku bi morî û mircanên kesk û sor û zer hatine xemilandin têne bi kar anîn. Di bikaranîna kitanê de teşe û rêbaz li gorî mezheban û eşîran diguhere. Hin jinên Elewî kitana xwe ji goşeyên dûrî hev û din duta dikin. Kitan dibe sêgoşe. Goşeyekî wê li nîveka piştê rast tê û her duyên din jî di ser milan re dadikevin ser singê jinan û li wir bi hev û din re têne girêdan. Ji bo ku li ser kofiyê neşemite jî bi nîkekê an derziyeke devgirtî (fîrket) bi pêşiya çîte ve tê sabîtkirin. Hin jinên gundewarî (çiyayî*) kitana xwe duta nakin. Goşeyekî li dehma eniya xwe, yekî li nîveka piştê xwe rast tînin û her duyên din jî li ser singa xwe, an jî bin stûyê xwe digihînin hev û din. Jinên ku kitana xwe bi vî rengî bi kar tînin, li gorî rewş û derfetên xwe zêrekî an jî pîlikekî/pelikekî bi goşeyê li dehma eniya xwe ve dadilqînin. Ev pîlik/pelik hem xeml e, hem jî hevsengiya kitanê tekûz dike. Jinên ji eşîrên Henefî (bi devoka herêmê "Sûnnî/Sinnî"), kitana xwe di bin çîta xwe de davêjin ser kumê xwe. Piştê çîta xwe li serê xwe dipêçin. Kitanên wan piranî spî ne û bê xeml û xiş in.

Kitaneke spî ya herêmî

Di bikaranîna kofiyê de bandora rewşa aborî:

Teşeyê girêdana kofiyê wekî ku li jorê jî hatibû diyarkirin li gorî rewşa aborî ya jinan naguhere. Lê belê çawaniya (qelîte/nirx) kofiyê li gorî rewşa aboriya jinan diguhere. Jinên maldar, kumê xwe ji pirtiyên hewrişîmî amade dikin. Çîten wan ji sirmeyê hewrişîm in û ji yekê zêdetir in. Çîta nav malê û ya mêvandariyê, şîn û dawetan ji hev cuda ne. Dema kû çîta wan hinekî kevin dibe bi xêra xwe didin jineke feqîr. Jinên dewlemend, berê qolê zêran ku herî kêr ji bîst û çar zêran pêk dihat bi pêşiya kofiya

xwe ve dadiliqandin. Jinên ku rewşa wan a aborî qels e, ji dêvîla çîta hewrişîmî çîtên pemboyî bi kar dianîn û ji dêvîla zêran jî bi xîşrên zîvîn û hwd. kofiya xwe dixemilandin. Herweha ji bo ku çîta wan kevin nebe, gelek caran kitaneke kevin ango şareke kevin didan serê xwe. Dema ku kesekî xerîb li kofiya jinekê binihêrta rewşa malbata wan aborî kêr zêde pêşbînî (texmîn) dikir. Di vê çarçoveyê de mirov dikare bibêje ku nîrx û dîtbariya kofiyê gelek caran dibe cihê pesindanê an jî xemgîniyê. Di vê mijarê de jêder Şîrîn Pulat weha dibêje:

"Berê feqîrî pir bû. Çît jî ê pir biha bûn. Hîn jî ê biha ne. Xelî (gelek) jinan emrê xwe bi çît û kulikekî derbas dikir. Min bixwe çît û kulik neda serê xwe. Lê ê diya min heta ku mir jî li serê wê bû. Tim mistik zêr di ber kulikê xwe de vedişart. Digo, '*Zêrê meriya, piştê meriya ne.*' Ê bavî min qaçaxiya titûn dikir. Diçû Urfê (Riha), Heranê, heta Binxetê* diçû. Êkaran çîtên rind dikirîn û tanîn li vir difrotin. Li wê derê bi titûnê qaçax diguhartin. Loma ê serî diya min ê tim nû bû." (Pulat, 2022).

Namzetên zavatiyê, berî ku daweta xwe li dar bixin, wekî diyarî ji destgirtiya xwe re çît û pirti dikirîn. Keçikan jî bi van diyariyan li bal hevalên xwe forsa xwe dirêtin. Berzavayên ku nikaribûn çîtên sirme ji destgirtiyên xwe re bikirin, kitan û xîşrên zîvîn wekî diyarî dişandin malxêzûranên xwe (Koparal 2022).

Jinên ku demekê li gundan mane û piştê çûne li navenda bajarê Semsûrê bi cih bûne, li wir bi çanda bajariyan re hevnas bûne. Him di bin bandora wan de mane û him jî nexwastine ku dev ji kevneşopiyên xwe berdin. Ji ber vê yekê jî hîzara reş ku jinên bajarî ango peywirdarên dewleta Osmaniyan li xwe dikirin, di ser kofiyê de li xwe kirine.

Xemlek zîvîn ji bo ser kofiyê.

Nîk û Xîşrên Kofiyê: Nîk, hem ji bo sabîtkirina kitanê ya li ser kofiyê pêwîstiyek e, hem jî xemleke xweşik a jinan e. Nîkên berê ji zêr an zîv bûn. Bi qasî zêrekî nîv bûn, Li ser nîkan çînikên (nexş/nîgar), rengîn hebûn. Di navbera herdu seriyên nîkan de zincîreke duta ya bi qasî bihostekê hebû. Aliyekî nîkê bi pêşiya çîtê ve tê girêdan, aliyê din jî bi kitanê ve dihate girêdan.

Li hin herêmên Semsûrê ji van xîşran re "rîşme" yan "reşme" jî tê gotin.

Encam:

Wekî encam hate dîtin ku kofî ango çît û kulik, xemleke netewî ya Kurdan e. Îro kêma be bî li herêma Semsûrê ji aliyê hin jinên navsere yê Kurdan ve tê bikaranîn. Kofî ango çît û kulik, ji aliyê xeml û xweşîkiya jinan diyar dike ji aliyê din ve jî berdevkiya çanda Kurdan dike. Sergirêdana/serpoşa jinan a bi kofiyê li gorî serdemên jîyanê, mezheb û eşîran teşe û reng diguherîne. Di salên dawî de keçik û jinên ciwan nema kofiyê didin serê xwe. Li herêma kêma jinên pîr û navsal vê çandê didomînin. Berî ku ev çand ji holê rabe divê lêkolîn û xebatên tomarkirina vê çandê bêne zêdekirin.

JÊDER:

Adıyaman Valiliği 2022, *Adıyaman Tarihi*, Dîroka ragihandinê 10.01.2022, <http://www.adiyaman.gov.tr/adiyaman-tarihi>

Adıyaman'da kofî kûltürü kayboluyor, Karakuş F., Dîroka ragihandinê 01.02.2022.

<https://www.adiyamandahaber.com/haber/adiyamanda-kofi-kulturu-kayboluyor-704.html>

Ağırmatlı HH & Begiç HN 2021, 'Anadolu'da Kaybolmakta Olan Geleneksel Bir Giyim Kuşam Unsuru: Zaza Püskülü', *Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi E-Dergisi*, 8.2, nrp. 30-46.

Bayrak, M. (2002). *Geçmişten Günümüze Kürt Kadını*. Ankara: Özge Yayınları.

Halaçoğlu, Y. (1988). "Adıyaman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları.

<https://igdir.ktb.gov.tr/TR-55676/yoresel-giysiler.html>

Kemal, Y. (2004). *Nuhun Gemisi/Bu Diyar Baştan Başa*. İstanbul: YKY Yayınları.

Kofî Bir Kadının Aksesuar Giysisi ve Parçasıdır. Turan H., Dîroka ragihandinê 01.01.2022.

<http://memlekethavadis.com/haber/kofi-bir-kadin-aksesuar-giysisi-ve-parcasidir-20958.html?m=1>

Kültür ve Turizm Bakanlığı, *Nemrut Dağı (Adıyaman - Kahta)*, Dîroka ragihandinê 01.02.2022. <https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-44428/nemrut-dagi-adiyaman--kahta.html>

Kültür ve Turizm Bakanlığı, *Yöresel Giysiler*, Dîroka ragihandinê 18.01.2022.

Noel, EWC.(2014). *Diary of Major Noel on Special Duty in Kurdistan (Kürdistan 1919 Binbaşı Noel'in Günlüğü)*. İstanbul: Avesta Yayınları.

Özus E, Erden F & Tufan M 2014, 'Malatya Yöresi Geleneksel Kadın Kıyafetlerden Günümüze Yansımalar', *International Journal Of Sport Culture And Science*, 2. Special Issue.1, nrp. 650-664.

Toprak, SV. (2018). *Hısnımansur*. Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi Yayınları.

(Jêder: <https://adiyamanmanset.com/haber/adiyamanda-kofi-kulturu-kayboluyor-537.html>)

Jêderên Zindî

Ayşe Kaygusuz, 96 salî, Ji navçeya Cêlikan /Semsûr. Dîroka hevpeyvînê: 26.01.2022.

Besê Yolun, 69 salî, ji gundê Narince/Semsûr. Dîroka hevpeyvînê: 26.01.2022.

Gulî Sever, 90 salî, ji gundê Komîrê/Semsûr. Dîroka hevpeyvînê: 15.07. 2021.

Nure Kaya, 65 salî, Semsûr. Dîroka hevpeyvînê: 15.07.2021.

Şîrîn Pulat, 52 salî, ji gundê Qozanê/Semsûr. Dîroka hevpeyvînê: 25.01.2022.

Zeynep Koparal, 70 salî, ji gundê Çarkeziyê/Semsûr. Dîroka hevpeyvînê: 26.01.2022.

Perawêz:

- * Ji ber ku herêma Semsûrê ji aliyê erdnîgariyê ve nêvî deşt e û nêvî jî çiya ye, li herêmê gel wekî "deştî" û "çiyayî" jî tê dabeşkirin. "Deştî" hinekî pêşketî lê çikûs, "çiyayî" jî paşdemayî û "destfireh/camêr/comerd" têne penasekirin. Helbet ev yek, li gorî kes, dem û derfetan diguhere lê di nav gel de kevnebaweriyeyeke bi vî rengî heye.
- * Kurdên Tirkîyeyê, ji bo bakur û bakurrojawayê Suriyeyê têgeha "Binxet"ê bi kar tînin. Lewra sînorê Tirkîyê û Suriyeyê bi vî xeta trêne ji hev diqete. Heta ku mayin li herêmê hatin raxistin (û van salên dawî jî diwarên mezin) Kurdên Bakur û yên Rojava di navbera her du perçeyan ji bo bazirganiyê (carinan jî ji ber sedemên siyasî) diçûn û dihatin.

KÜRT FOLKLORUNDA KOFİ (BAŞLIK) KÜLTÜRÜ

Özet:

Kürt folkloru denildiğinde Kürt kadınlarının kültürü aktarmadaki rolü öne çıkmaktadır. Çünkü yiyecek ve içeceklerin hazırlanmasından giyime, mani, hikâye, masal ve şarkılara kadar kültürün her bir ögesi kadınlar tarafından nesilden nesile aktarılmaktadır. Kürt folklorunun ve kadın giyiminin temel karakterlerinden biri de kadınların örtünme biçimi yani kofi takma geleneğidir. Kürt kadınları küçük yaşlardan itibaren başlarını örtmeye başlamaktadır. Bu, Kürtler açısından dini inancın bir gereği olarak görülmektedir. Başörtüsünün diğer bir işlevi de günlük yaşamda güzel görünmek amacıyla aksesuar olarak kullanılıyor olmasıdır. Kürtlerin yaşadığı coğrafyanın her bir bölgede farklı örtünme şekilleri ve takılara rastlanmaktadır. Örtünme araçları ve tekniklerine bağlı olarak adlandırmada da değişiklikler gözlenmektedir. Mesela, Mardin yöresindeki kadınlar neredeyse diz hizasına kadar sarkan "çarık" dedikleri beyaz tülbentlerle başlarını örter, üzerine de "hibrî" dedikleri renkli eşarpla başlarını sararlar. Riha (Urfa) bölgesindeki Kürt kadınları kadife renkli bir takkenin üzerine mor renkli uzun bir tülbent takarlar. Serhat bölgesinde kadınlar, etrafı çeşitli renklerdeki boncuklarla işlemeli beyaz tülbentler takarlar. Saçlarının ön tarafı ve zülüfleri dışarıdan görünecek şekilde örtünürler. Yaşlı ve/veya aşırı dindar kadınlar tülbentlerini boncuk ve işlemlerle süslemez, saçlarını dışarıdan görünmeyecek şekilde örterler. Bu çalışma, Semsûr (Adıyaman) bölgesindeki kadınların örtünme araçlarını ve örtünme biçimlerini yani "çît û kulik/kofi" takma geleneğini incelemeyi amaçlamaktadır.

Semsûr (Adıyaman)'un güneyi ve güneydoğusu Atatürk Barajı ile çevrelenmiş durumdadır. Kuzeyinde ise yüksek ve sarp dağlar sıralanmaktadır. Bu coğrafik konum, şehrin kadim kültürünün bugüne kadar korunmuş olmasına önemli katkıda bulunmuştur. Bu kadim kültürün yaşayan en güzel örneklerinden biri de Kürt kadınlarının "Çît û Kulik" veya "Kofi" dedikleri kompleks baş örtme/başlık aksesuarıdır.

Kofinin hazırlanmasında öncelikle, en alt katmanı oluşturacak olan "kum" yani takke hazırlanır. Takke, yumuşak ve pamuklu kumaşın başın büyüklüğü esas alınarak yuvarlak ve iki kat olacak şekilde dikilmesiyle hazırlanır. Daha sonra, artık kumaş parçaları şerit halinde kesilerek üst üste katlanır ve çeşitli renklerdeki boncuklarla dikilerek "şidika binstû" olarak adlandırılan çenelik hazırlanır. Kadınlar, takkeyi başlarına geçirdikten sonra çeneliğin ne kadar uzunlukta olması gerektiğini belirler. Ölçülen çenelik kulak hizasından takkeye dikilir. Burada dikkat edilmesi gereken birkaç husus vardır: çeneliğin çene ve boğazı sıkmaması, yumuşak olması, esnek olması, kolaylıkla çıkarılıp takılabilmesi ve dışarıdan estetik görünmesi. Sıradaki işlem "çît"in yani sırmalı ipek kumaşın takkenin etrafına sarılmasıdır. Çît, genellikle sırmalı ipek kumaştan yapılmaktadır. Çît, kumaş tüccarları veya tütün tüccarları tarafından Riha (Urfa)'dan veya Halep'ten (bazen de İran'dan) satın alınarak bölgedeki kadınlara ulaştırılmaktadır. Çok pahalı aynı zamanda dayanıklı olduğu için her kadının en fazla iki tane "çît"i bulunmaktadır. Üçgen şeklinde katlanan "çît", takkenin etrafında dolandırılmak suretiyle sarık şekline getirilir. Çîtin başa sarılmasında ilmiğin ön tarafa denk getirilmesine dikkat edilir. Bu işlem yetenek ve zahmet gerektirdiği için bozulma veya kirlenme dışında "çît" çözülmez; takke ile birlikte kalıp şeklinde çıkarılır ve takılır. Kofinin en üst katmanını "kitan" denilen beyaz tülbent oluşturmaktadır. Tülbentler, aşiretin geleneklerine göre değişmekle beraber genellikle en az bir metre kare büyüklüğünde pamuklu kumaştan hazırlanmaktadır. Kalınlıklarına göre yazlık ve kışlık olarak ikiye ayrılmaktadır. Kitan, çapraz köşeleri üst üste gelecek şekilde ikiye katlanarak çîtin üzerine örtülür. Üçgen biçimini almış olan kitanın uzun olan iki köşesi göğüs hizasında bağlanırken diğer ucunun belin orta kısmına denk gelmesine dikkat edilir. Kitanın kofi üzerinde sabit kalmasını sağlamak amacıyla gümüş veya altın tokalı bir zincir ve çengelli iğne kullanılır. Sırada kofinin süslenmesi vardır. Kofinin ön tarafı, karşıdan görünecek şekilde, kadının maddi durumuna göre altın veya gümüş zincir takılarla bezenir. Böylece kofi tamamlanmış olur. Bölge halkı, eğitim ve teknoloji ile tanışmadan önce, kadınlar ilk gençlik döneminde kofi takmaya başlar ve kofilerini rengarenk kitanlarla örter, etrafını çeşitli renk ve ebatlardaki boncuklarla süslerdi. Kadın evlendikten sonra kitanın rengi değişir, sadece beyaza dönüşür ancak altın ve gümüş takılarda artış gözlemlenir. Yaş ilerledikçe takı ve süslerde azalma görülür, kofi sadeleşir.

Sonuç olarak, Semsûr (Adıyaman) bölgesindeki Kürt kadınlarda "çît û kulik/kofi" (başlık) takma geleneği mezhep ve aşiretlere göre değişkenlik göstermektedir. Son yıllarda kadın ve kızların bu geleneği hızla terk ettiği gözlenmektedir. Bölgede çok az sayıda yaşlı kadının bu geleneği sürdürdüğü gözlemlenmektedir. Bu kadim gelenek tamamen kaybolma tehlikesi ile karşı karşıyadır. Bu nedenle, bir an önce bu alandaki inceleme ve araştırmaların artırılması, bütün ayrıntılarıyla derlenip kayıt altına alınması, Kürt kültürü ve folkloru açısından önemlidir.

Anahtar Sözcükler: Kürt kültürü, Adıyaman, kadın giyimi, kofi takma geleneği

KOFÎ (FEZ/HEAD) CULTURE IN KURDISH FOLKLORE

Abstract:

When Kurdish folklore is mentioned, the role of Kurdish women in conveying culture comes to the fore. Because every element of culture, from the preparation of food and beverages to clothing, mania, stories, fairy tales and songs, is passed on from generation to generation by women. One of the main characters of Kurdish folklore and women's clothing is the way women cover, that is, the tradition of wearing kofi. Kurdish women start to cover their heads from an early age. Covering is seen as a requirement of both tradition and religious belief for Kurds. Another function of the kofi is that it is used as an accessory in order to look beautiful in daily life. In each region of the geography where the Kurds live, different types of veiling and jewelry can be found. Depending on the covering tools and techniques, changes are also observed in naming. For example, women in the Mardin region cover their heads with white tulle, which they call "çarik", which hangs almost to the knee level, and then they wrap their heads with colorful scarves they call "hybri". Kurdish women in the Riha (Urfa) region wear a long purple cheesecloth over a velvet colored cap. In the Serhat region, women wear white tulle embroidered with beads of various colors. The front of their hair and their hoods are covered in such a way that they are visible from the outside. Elderly and/or overly religious women do not embellish their tulle with beads and embroideries, but cover their hair so that it cannot be seen from the outside. This study aims to examine the veiling tools and veiling styles of women in the Semsûr (Adıyaman) region, namely the tradition of wearing "çit û kulik/kofi".

The south and southeast of Semsûr (Adıyaman) is surrounded by the Atatürk Dam. To the north are high and steep mountains. This geographical location has contributed significantly to the preservation of the ancient culture of the city until today. One of the most beautiful living examples of this ancient culture is the complex head covering/hood accessory that Kurdish women call "Çît û Kulik" or "Kofi". In the preparation of the kofi, first of all, the "sand", that is, the skullcap, which will form the bottom layer, is prepared. The skullcap is prepared by sewing a soft and cotton fabric in a round and two-fold way based on the size of the head. Then, the scraps of fabric are cut into strips, folded over and stitched with beads of various colors to prepare the chinrest known as "şidika binstû". Women determine how long the chinrest should be after putting on the skullcap. The measured chinrest is sewn to the cap at ear level. There are a few things to consider here: the chinrest should not squeeze the chin and throat, it should be soft, flexible, can be easily removed and put on, and it looks aesthetically pleasing from the outside. The next step is to wrap the "fence", or brocade silk fabric, around the cap. The fence (çît) is usually made of brocade and black patterned silk fabric. Çît is purchased from Riha (Urfa) or Aleppo (sometimes Iran) and delivered to women in the region by fabric traders or tobacco traders. Since it is very expensive and durable, every woman has at most two "çît" (a kind of silk cover). "Çît", folded in the shape of a triangle is formed into a kofi (fez) shape by wrapping it around the skullcap. While wrapping the "çît" (a kind of silk cover) on the head, care is taken to ensure that the noose corresponds to the front. Since this process requires skill and

effort, the "çît" is not solved except for deterioration or contamination. Kofî is taken out and put on in the form of a mold together with the skullcap. The top layer of the kofî is a white cheesecloth called "kitan". Cheesecloths vary according to the traditions of the tribe, but are generally produced from cotton fabric, which is at least one square meter in size. According to their thickness, there are two types to be used as summer and winter. The "kitan" (a type of tulle) is folded in half so that its diagonal corners overlap and is covered over the çît. While the two long corners of the triangular "kitan" are tied at the chest level, care should be taken to ensure that the other end coincides with the middle of the waist. In order to keep the kitan on the kofî, a chain with silver or gold buckles and safety pins are used. Next is the decoration of the kofî. Gold or silver chains, beads, etc., depending on the woman's financial situation, so that the front of the kofî can be seen from the front, adorned with jewellery. Thus, the kofî is completed. Before the people of the region met with education and technology, women started to wear kofî in their first youth, covered their kofî with colorful chitans, and adorned them with beads of various colors and sizes. After the woman marries, the color of the kitan changes, it just turns white. However, an increase is observed in gold and silver jewelry. As the age progressed, there was a decrease in jewelry and ornaments, and kofî would be simplified. As a result, the tradition of wearing a "çît û kulik/kofî" (headpiece) among Kurdish women in the Semsûr (Adiyaman) region varies according to sects and tribes. In recent years, it has been observed that women and girls have rapidly abandoned this tradition. It can be said that very few old women in the region continue this tradition. This ancient tradition is in danger of being completely lost. For this reason, it is important for Kurdish culture and folklore to increase the studies and researches in this field as soon as possible, to compile and record them in all details.

Keywords: *Kurdish culture and folklore, Adiyaman, women's clothing, the tradition of wearing kofî (fez)*